

Nyelv és evolúció

Sándor Klára és Kampis György

„...egy fajtáról, akárcsak egy nyelv dialektusáról,
aligha mondható, hogy külön eredete volna”
(Charles Darwin: A fajok eredete).

Nyelv és evolúció összekapcsolása sokféleképpen történhet, s a különböző értelmezési lehetőségek többé-kevésbé egymással is összefüggésben vannak. Aki nyelv és evolúció kapcsolatát tárgyalja, foglalkozhat a nyelv evolúciójával, a nyelv evolúcióban betöltött szerepével; az evolúciós folyamatokat használhatja analógiaként a nyelvi folyamatok modellezéséhez, vagy fordítva, a nyelvi folyamatokat az evolúciós folyamatok modellezéséhez (bár ez az utóbbi eljárás pillanatnyilag meglehetősen divatjamúltnak számít).

A retorikai előkészítés már nyilván sugallja, hogy mi az alábbiakban egyik főntebb említett összekapcsolással sem foglalkozunk, bár, mint végül kiderül, mondandónk az említett kérdésközpontok mindegyikét közelről érinti. Hogy mivel foglalkozunk, arról maga az írás szól; hogy hogyan foglalkozunk vele, arról viszont elöljáróban szükségesnek látszik elmondani a legfontosabbakat.

A továbbiakban „a nyelvészet” és az „evolúcióelmélet” (esetleg „biológia”, „etológia”) területek természetesen nem minden nyelvészeti, evolúcióelméleti (biológiai, etológiai) irányzatot fednek le, hanem csak azt a szemléletet, amit mi magunk saját munkánkra nézve érvényesnek, a világ leírására pedig értelmezhetőnek, illetve értelmesnek tartunk. Ez magától értődően nem azt jelenti, hogy a tőbbi szemlélet nem lehet érvényes, nem lehet értelmezhető és nem lehet értelmes – csak azt jelenti, hogy mi ezt tartjuk annak. Természetesen ennek a szemléletnek megfellelően értelmezzük a *nyelv*, illetve *faj* fogalmát is, hogy miként, arról részletesebben írunk alább. Mivel az iskolában tanult, illetve a „közbeszédbeli” fogalmak már különbözőféle elméletek hordalékával terhelttek, és ennek következményeit tükrözik, célszerűnek tartjuk a problémakört a „naiv” megfigyelő számára nyilvánvaló alapoktól indulva megközelíteni.

Mit értünk nyelvészetben?

Ha a nyelvet és tulajdonságait akarjuk leírni, akkor ahhoz előbb meg kell figyelniünk, milyen a nyelv. Ezt úgy tudjuk megtenni, ha arról gyűjtünk adatokat, hogy az emberek mire és hogyan használják a nyelvet, amikor beszélnek. Vagyis a nyelv a beszédben nem pusztán megnyilvánul, jól-rosszul, a beszéd nem pusztán egy „tisztá rendszer” esetlegességekkel teli leképeződése, hanem amit megfigyelünk, a beszéd, az egyben maga a nyelv. Ennek következményeképpen, ha a nyelvet akarjuk megismerni, mármint azt, amit az emberek nyelvnek neveznek, és amit ténylegesen használnak is, akkor nemhogy nem szükséges előbb megtisztogatnunk mindentől, ami emberi (nevezetesen hogy nem mindegy, ki, kivel, mikor, milyen körülmények között, milyen célból beszél), hanem kifejezetten tilos ezt cselekednünk, másként sosem fogjuk megtudni, milyen a nyelv. Intuíciónk mit sem ér, sok esetben kifejezetten félrevezet: helyette sokféle szempontból ellenőrzött adatokra van szükségünk. Ebben a nyelvészetben tehát *tapasztalatszerzés* előzi meg az elméletek föllállítását, és nem egyfajta ideálisnak vélt nyelvi rendszer megkonstruálása. A tapasztalatszerzés pedig nem a nyelvész intuícióját jelenti, nem is egy vagy két egyetemista vagy barát, esetleg a folyosón elcsípett kolléga nyelvhasználatának általánosítását egy egész közösségre nézve, hanem olyan vizsgálatot, amelyet különböző tényezőknek megfelelően értelmezhetővé tett adatközlői mintán végeznek. A mintát a legjobb esetben többféle szempontból reprezentatív teljes beszélők közösségére nézve, de kevésbé ideális körülmények között is rögzített, strukturált bizonyos szempontok szerint.

Az a fajta nyelvészetet, amely a nyelv működéséhez tartozónak gondolja a nyelv változatosságát és változását is (és a nyelvészetben jártasabb olvasók nyilván észrevet-

Mit értünk evolúcióelméleten

Ha a fajokat és tulajdonságaikat akarjuk leírni, akkor előbb meg kell figyelniünk, milyenek a fajok. Ezt úgy tudjuk megtenni, ha arról gyűjtünk adatokat, hogy néznek ki az élőlények a természetben. Amit megfigyelünk, vagyis a sok-sok élőlény maga természetes állapotában, azaz maga az élővilág, a fajok összessége. Vagyis a fajok a természetben nem pusztán megvalósulnak, az élet nem valamilyen elképzelt, tisztá formák rendszerének esetlegességekkel terhelt leképeződése. Ennek következtében, ha az élővilágot – a fajok világát – akarjuk megismerni, vagyis azt, ami a természetben fajokként megnyilvánul, akkor nemhogy nem szükséges előbb megtisztogatnunk mindentől, ami valóban természeti (nevezetesen attól, hogy melyik egyed, hol, milyen körülmények között, milyen más egyedek környezetében, milyen módon található meg), hanem kifejezetten erre kell összpontosítsunk, hiszen másként sosem fogjuk megtudni, milyenek a fajok. Intuíciónk itt mit sem ér, sőt sok esetben kifejezetten félrevezet.

A darwini evolúcióelmélet alapja az evolúciót tapasztalat- és természetelv, adatgyűjtő szemlélet megközelítése. Ez szakít a régi biológia fogomelemző felfogásával, amely spekulatív elvekből és a hagyományos tekintélyekből indult ki, merev alap típusokban gondolkodott, ám ugyanakkor naivan példány-központú volt, mert a legkönnyebben hozzáférhető vagy önként kínálgató egyedi adatokból merészen általánosított. A darwini evolúcióelmélet nagy tömeg tapasztalati adatból vonatkoztatja el alapfogalmait: ezek ilyenek, mint *változat*, *változatosság*, *változékonyság*. Az evolúcióelmélet az a fajta biológia, amely az élet lényegéhez tartozónak gondolja az élőlények változatosságát és változását.

Az evolúció elméleti alapkérdései közé

ték, amely szöges ellentétben áll a 20. században a nyelvészet fősodrához tartozó racionalista – saussure-iánus, illetve chomskyánus kiindulású – nyelvészlelettel), angolul hagyományosan *sociolinguistics* névvel illetik, s magyarul is használják a szemlélet jelölésére ennek fordítását, a *szociolingvisztiká*-t. Mi kerülni fogjuk ezt a fedőnevet, mert sok tévedés forrása lehet: ma már az angolszász használatban sem mindig a szemlélet neve, hanem bizonyos módszertani eljárással végzett vizsgálatoké; a magyar használatban pedig gyakorlatilag mindenfelét besöpörtek alá, ami máshová nem volt besorolható, használják saját területük nevéként sokan, akik nyelvészlelete éppen az itt leírtak ellentéte, sőt olyankor is, akik területre nehezen lenne akár nyelvészeti, akár tudományosan nevezhető. (A magyarban kétféle hitelt vált *szociolingvisztika* helyett bevezethetjük éppen a *társasnyelvészet* megnevezést, az egyelőre nem töltődött föl mindenféle jelentéssel, de ebben az írásban tárgyunk nem a nyelvészeti irányzatok eltéréseinek elemzése, tehát beérhetjük egyetemesen azzal, hogy *nyelvészet*.)

En nyelvészet képviselői tehát nagy kedvteléssel foglalkoznak a nyelv változásával és – ettől elválaszthatatlanul – változottságával. Elméleti alapkérdéseik között tartozik, hogy miért (mi okból és mi célból) változik a nyelv, hogyan változik és miért éppen úgy. Nem a jól ismert, klasszikus nyelvtörténet ez, hiszen nem a régi korokból származó adatok rögzítésével és összevetésével foglalatostkodnak; a régi nyelv megismerését érdekesnek találják ugyan (ki nem, hiszen az), de nem az egykori nyelv rekonstrukciója, hanem maga a nyelvi változás folyamata az, amit leginkább szeretnének kifürkészni. Az ezzel a szemlélettel végzett történeti nyelvészet éppen ebből fakadóan tér el alapvetően a klasszikus (filológiára alapozó, azt egyéb, leginkább strukturalista módszerekkel kiegészítő) nyelvtörténettől: a régi

tartozik, hogy miért (mi okból és mi célból) változnak a fajok, hogyan változnak, és miért éppen úgy. Nem a jól ismert, klasszikus természetstörténet ez, hiszen nem a régi korokból származó adatok rögzítésével és összevetésével foglalatostkodik. A régi fajok megismerését fontosnak találja ugyan, de nem az egykori élővilág rekonstrukciója, hanem a változás folyamata az, amit leginkább szeretnéne kifürkészni. Az evolúciós szemlélettel végzett öslénytan kutatás éppen ebből fakadóan tér el alapvetően a klasszikus, merev osztályozási elvekre épülő korai 19. századi paleontológiától: a régi *folyamatok*, s nem a régi *állapotok* megismerését tűzi ki céljává. Az osztályozás természetes rendszerre a darwini felfogásban a változási folyamat függvénye. Ez kétféle értelemben is igaz: egyrészt a fajok a leszármazás összefüggésében nyírnak el benne helyüket, másrészt az osztályok képlekenyen alakulnak (felbomlanak és egyesülnek) aszerint, hogy a változás kisebb vagy nagyobb átmeneteit figyelembe véve rajzoljuk-e meg őket, s hogy több, vagy kevesebb töredék áll rendelkezésre. Az evolúciós folyamat figyelembevétele tehát befolyásolja a töredékek rendszerezését, az nem öncél vagy önálló cél. Ez példa arra is, hogy az evolúcióelmélet, ha szemléletként alkalmazzák, egységet teremt az élővilág legkülönbözőbb jelenségei között. A biológusok előtt jól ismert mondat ezt radikálisan fejezi ki: „a biológiában semmi sincs értelme, ha nem az evolúció fényében nézzük”.

A darwini elmélet fontos és hatékony segédhipotézise Lyell eredetileg a geológiára megfogalmazott uniformitási elve. Ez a jelen és a múlt között kapcsolatot teremtő elv a darwini elméletben a házasítás viszonyai és a természet közötti kapcsolattá válik. Hozzájárul a megfigyelhető és a nem megfigyelhető jelenségek közötti gátak lebontásához és a tudomány számára létfonosságú természetes általános

folyamatok, s nem a régi állapotok megismerését t zik céljául. Nem elégszik meg a töredékesen fennmaradt nyelv-maradványok számba vételével és rendszeresítésével, hanem az egykori folyamatok menetét is megkísérli rekonstruálni. Ehhez legfontosabb segítségül a mai nyelvvel a folyamatokat hívja, Lyell elvét átültetve a nyelvészetbe: eszerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a nyelvvel a múltban is olyan anféleképp játszódtak le, ahogyan ma.

Milyennek tapasztalja a nyelvészet a nyelvet

Mindenekelőtt nemlétezőknek. Legalábbis abban az értelemben nemlétezőknek, ahogyan köznapiban értelemben használni szoktuk, nevezetesen hogy a nyelv olyan valami lenne, ami jól körülírható egység.

Az, amit mi egy ségnek fogunk föl, és magyar (vagy bármilyen más természetes, tehát beszélt, és emberek által pontos alakított) nyelvnek nevezünk, valójában önmagukban is folytonosan változó, egymással kölcsönhatásban lévő részek folytonos mozgásban lévő összesség. Más szavakkal: „a” nyelv nem létezik, csak különböző nyelvváltozatok léteznek, amelyek összességét mi nyelvként értelmezzük. Ezek a nyelvváltozatok sokféle módon strukturálódnak.

Különbségek vannak például az emberek nyelvhasználatában aszerint, hogy földrajzilag hol éltek addigi élejük során; hogy melyik társadalmi rétegbe tartoznak; hogy mi a foglalkozásuk; hogy egy nyelvük vagy sem; hogy ha nem, akkor

sítás megalapozásához. Hallgat ólagosan ugyanis minden tapasztalati tudomány egy teljes adatmező ismeretét tételezi fel, miközben mindig csak egy adót mint a hozzáférhető a számár a; a között a Lyelléhez hasonló segédelvek biztositják az átjárást. Lyell elve alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy az evolúciós folyamatok a múltban is olyan anféleképp játszódtak le, ahogyan ma, csak éppen a mai folyamatok közvetlenül megfigyelhetők, a múltbeliek meg nem.

Milyennek tapasztalja az evolúcióelmélet a fajokat?

Mindenekelőtt nemlétezőknek. Legalábbis abban az értelemben nemlétezőknek, ahogyan köznapiban értelemben használni szoktuk, nevezetesen hogy a faj olyan valami lenne, ami jól körülírható egység.

Más szavakkal: nincs olyan, hogy „a” faj. A faj nem kategóriaként viselkedik, nem alkot ideáltípust. A faj nem „természeti fajta”, vagyis nem valamiféle lényegi tulajdonságok révén egyszer s mindenkorra meghatározható dolog. Határa a természetben mindig elmosódó, meghatározatlan. A tapasztalat szerint a fajok közötti átmenetek (most nem a változást, hanem a változatoságot érte ezen) folyamosak. Amit mi egy ségnek fogunk föl, és egy adott fajnak (kutya, macska) nevezünk, valójában önmagukban is folytonosan változó, egymással kölcsönhatásban lévő részek folytonos mozgásban lévő összesség. A faj nem létezik, csak különböző változatok léteznek, amelyek összességét mi fajként értelmezzük. Ezek a fajiváltozatok sokféle módon strukturálódnak. A legfontosabb a területi heterogenitás és az ezzel összefüggésben álló fokozatos jellegeltolódás. Kiterjedt szárazföldön utazva nemcsak az figyelhető meg, hogy a különböző területeken különböző arányban élnek az egyes változa-

második nyelvüket milyen szinten, módon és kedvvel beszélik; hogy milyen nemek; hogy milyen életkorúak (azaz a relatív időt tekintve: vannak olyan nyelvhasználati sajátosságok, amelyek nemzedékről nemzedékre úgy anúgy változnak, nemcsak a nyelvújítás egy es fázisaiban, hanem a nyelvújítást követő időszakban is); hogy mikor születtek (azaz az abszolút időt tekintve: ezek a nyelv folytonos változása miatti eltérések); a magyar beszélők közösségben halványan talán az is befolyásolja a nyelvhasználatot, hogy valaki milyen vallású. A nyelvhasználati sajátosságok kialakulásában a döntő azonban az, hogy ki milyen társadalmi csoportokkal került kapcsolatba elsődleges szocializációja során (azaz hogy szülei, illetve az a közeg, ahol szocializálódott, melyik társadalmi rétegbe tartozik, mi volt a foglalkozásuk, földrajzilag honnan származtak és hol éltek életük folyamán; stb.), illetve hogy ezen kívül milyen társadalmi csoportokkal került kapcsolatba elsődleges nyelvi szocializációja után, s hogy e csoportok tagjai hogyan jellemezték a fenti jellemzők szerint.

tok, hanem az is, hogy a távolsággal a változatok alapvető jellege finoman megváltozik, a fajok besorolása bizonytalanná válik; még tovább utazva ezek a különbségek megerősödnek, a besorolás, immár új fajként, újra könnyű.

Valós adatokra építő, tehát nem ideáltípusokkal dolgozó összehasonlításban kétféle egyed sohasem bizonyul azonosnak. Az egyedi változatok eltérnek egymástól földrajzi származási helyük szerint, de eltérnek nemük és életkoruk szerint is. A darwini elemzés vétele először, hogy a lárva, a báb, a kifejlett egyed, de ugyanúgy a hím meg a nőstény sem külső tulajdonságaik alapján tartoznak egy fajba – hiszen sokszor nem is hasonlítanak egymásra, vagy pedig a hasonlóságnál feltöbbletek közöttük a különbségek. Eltérések vannak az egyedek között annak megfelelően is, hogy melyik nemzedék tagjai (ez főleg kis populációknál jelentős tényező, ahol nemzedékenként jelentős örökletes változás mehet végbe); további különbség van közöttük annak függvényében, hogy milyen más egyedekkel élnek együtt. Az egyes változatokban folyamatos időbeli változás is észlelhető, mind a természetben, mind a háziastartás körülményeik között. Az idő, a területi elhelyezkedés, az éghajlat, a változékonysági hajlam és számos más tényező tehát önmagában is befolyásolja a változatok létrejöttét. A változatok kialakulásában a döntő azonban az, hogy az illető egyedek milyen területileg lokalizáltak, egymástól közölt szaporodó egyedekből álló csoportokhoz tartoznak (ez a populáció, illetve a „dém”, a szaporodási közösség). E csoportok valóságosak: tagjaik egymáshoz jobban hasonlítanak, mint bármely más csoport egyedeihez.

Összefoglalva: a faj nem homogén képződmény, hanem a változatokat meghatározó tényezők mentén strukturálódik. Egyes változatok körül csomósodások vannak, míg más változatok ritkák; az

Vagyis mindazok a tényezők, amelyek a közösséget strukturálják valamilyen szempontból, a nyelvhasználatot, az egyén nyelvét is strukturálják, s olyan mértékben okoznak eltérést, amilyen erős tényezőknek a közösség strukturálásában bizonyulnak. Mivel a nyelvhasználatban ezeket a tulajdonságokat össze tevőként föl lehet ismerni, a nyelvnek ezt a fajta változatosságát *rendezett változatosságnak* nevezik. Ez a nyelv heterogenitásának egyik aspektusa. Az egyes szerzők több tényező szerint meglévő azonososságok alakítják ki a *nyelvváltozatokat*: ezek egymásból folyó, éles határok nélküli összessége alkotja a nyelvet. A nyelvváltozat persze csak kvázi-kategória: a közösséget strukturáló tényezők nem izolált csoportokat hoznak létre, amiket tényező-együttesek határoznak meg, hanem nagy átfedések, érintkezések vannak az egyes csoportok között, minél nagyobb a közösségtagjainak mobilitása, s minél többféle identitást vállalhatnak föl, annál inkább. Ez azt jelenti, hogy más-más tényező-együttes határozza meg mindannyiunk beszédét: különbségek vannak közöttünk élettörténetünk, kapcsolataink eltéréseinek megfelelően. Még kétféle azonos közegben felnövő ember sem beszél teljesen azonos nyelvet, mert eltérhet érdeklődésük, olvasmányélményeik, köthetnek eltérő módon barátaikhoz, rokonaikhoz és így tovább.

Másrészt úgy anaz az ember másféleképpen beszél, attól függően, hogy kivel beszél. Hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz hierarchia szempontjából (különként változik, hogy ezt milyen tényezők és hogyan alakítják, a magyar kultúrában többnyire az életkor, a nem, a társadalmi helyzet, a közösségen belüli pozíció erőseje a

egy-egy változatok térben és időben heterogén módon jelentkezőnek és csoportokhoz kötődő, stabil mintázatokat mutatnak.

Mindazok a tényezők, amelyek a fajta mintegyedek közösségét strukturálják valamilyen szempontból, a változatokat is strukturálják, s olyan mértékben okoznak eltérést, amilyen erős tényezőknek a fajta strukturálásában bizonyulnak. Mivel a változatokban ezeket a tulajdonságokat össze tevőként fel lehet ismerni, és mivel ez a fajta változatosság örökölődik, ezt a fajta változatosságot *örökletes változatosságnak* nevezik. Ez a fajta változatosságának egyik aspektusa.

Az egyes szerzők több tényező szerint meglévő azonososságok alakítják ki a fajta változatokat, ezek egymásból folyó, éles határok nélküli összessége alkotja a fajtát. A fajton belül az azonosági fokozatoknak megfelelően izolált változatok alakulnak ki: fajták, alfajok, földrajzi rasszok, kétséges fajok, helyettesítő fajok és egyéb, további formák. A fajta változatok természetesen csak kvázi-kategóriák, a strukturáló tényezők nem izolált csoportokat hoznak létre, amiket tényező-együttesek határoznak meg, hanem nagy átfedések, érintkezések vannak az egyes csoportok között. Azt lehet mondani tehát, hogy a fajtnál alapvetőbb a változat, sőt hogy a fajta maga is változat, pontosabban változatok összefoglaló neve, amelyet csak a kényelem kedvéért használunk az egymáshoz közeli hasonló egyedei csoportjára, s nem nagy különbség a változat fogalmától, amelyet a kevésbé izolált és ingadozóbb formákra alkalmazunk.

Másrészt a változatok tulajdonságjegyei (és ezek összessége, az egyedi fenotípus) nehezen határozhatók meg, mert a körülményektől függenek, befolyásolja őket a fajtársak jelenléte (pl. hormonális úton), az életkor, az éghajlat, a táplálék, a kémiai és egyéb hatások. Ugyanazon a változaton belül többféle tu-

döntő); hogy mennyire (milyen régen, milyen közélről) ismerik egymást; hogy mennyire barátságos vagy hívős a viszonyuk; stb. Hogy ha a beszédpartnereken kívül mások is hallják a beszélgetést, a többiek tömegként, kívülállóként vagy szereplőként vannak jelen; hogy hozzájuk hogyan viszonyul a beszélő és a beszédpartner. Hogy hogyan viszonyulnak a szóbanforgó témához: mennyire ismerik, mennyire ébersz bennük értelmeiket. Hogy milyen alkalmából beszélgetnek (mennyire ritualizált cselekvés és az adott beszéd, mennyire kötött), milyen fontosságú az esemény a közösség számára, illetve a beszédpartnerek számára. Hogy milyen fizikai környezetben zajlik a beszélgetés, s hogy milyen közvetítő közegen át (szóban vagy írásban, szemtől szembe vagy telefonon stb.), s hogy hogyan viszonyulnak ehhez a környezethez, illetve közvetítőeszközhöz. Mindezek a tényezők azt határozzák meg, hogy mennyi figyelmet szándékozunk, illetve hogy mennyi figyelmet vagyunk képesek beszédünkre fordítani.

Vagyis úgy anazon a nyelvváltozaton belül különböző módon beszélhetünk, a beszédre fordított figyelem mértékének megfelelően. E különböző módok szintén egymásbafolynak, s nincs kötöttük éles határ. *Stílusváltozat*-oknak nevezzük őket. Kontinuumuk egyik végén a nagyon formális (kötött, „hivatalos”, „választékos” stb.) változatok vannak, a másik oldalon a nagyon informálisak („kötetlen, hétköznapi, barátságos” stb.). Ezt a fajta változatosságot *stílusváltozatosság*-nak nevezhetjük, ez a nyelv változatosságának másik aspektusa.

A rendezett változatossággal és a stílusváltozatossággal van összefüggésben a *társas jelentés*: az a jelentés, amely minden egyes nyelvi formához (legyen az szó vagy szabály) inherensen hozzátartozik, s ennek megfelelően választjuk ki az éppen alkalmasnak tűnő változatot a rendelkezé-

lajdonsághalmaz nyilvánulhat meg aszerint, hogy az egyedeket éppen milyen ökológiai, fajtársak és más élőlények által meghatározott kontextusban találjuk. Ez a fajta változatosság elsősorban, bár nem kizárólag, a nagylépésmorfológiai és molekuláris fenotípusjegyeken kívül eső jegyeknél tapasztalható. Melegre izzadunk, hidegre lúdbőrözünk, különböző kémiai anyagokra különbözős pecifikus élettani reakciókat mutatunk; attól függően, hogy milyen fajtársak vagy más élőlények vannak jelen, más-más tulajdonságok nyilvánulnak meg. (Szélsőséges esetben ez akár a testépítő fehérjék szintézisének megváltozását is jelentheti.) Hogy milyen formában nyilvánulnak meg a tulajdonságok, azt a kontextust alkotó különbözőféle hatások erődjé határozza meg. Ezt a *fenokópia* jelenségének nevezük (magyarul talán *utólagos változatosság*-nak fordítható). Ez a fajok változatosságának másik aspektusa.

Az öröklődő változatossággal és az utólagos változatossággal van összefüggésben az ökológiai fenotípus: a tulajdonságoknak az az együttese, amelyet az egyes változatok az adott ökológiai kontextusban éppen megvalósítanak. A két aspektus természetesen nem válik szét:

süinkre álló lehetőségek közül. A rendezett változatossághoz társított jelentés csoportokhoz tartozást jelez, tehát a csoportok közötti viszonyokban játszhat szerepet, a stílusváltozatossághoz társított jelentés pedig a csoporton belüli viszonyokat jelzi. A két aspektus természetesen nem váltakoztat: ugyanannak a nyelvi formának a társas jelentése egyaránt jelez csoportokhoz tartozást és a csoporton belüli pozíciót is. A csoportkomplexumokból álló közösségekben, mint amilyenben mi is élünk, ugyanaz a nyelvi forma csoportonként eltérő társas jelentéssel rendelkezhet: társas jelentése lehet az egyik csoportban formálisabb, a másikban kevésbé az; esetleg jelölhet csoportokhoz tartozást az egyik csoportban, s ezzel egyidőben lehet egészen semleges egy másikban; stb. Az a beszélő, aki ezeknek a csoportoknak egyaránt tagja, természetesen ismeri többé-kevésbé a különböző csoportokban szokásos jelentéseket.

S nagyjából szét is tudjuk választani őket. Azaz: az emberek fejében nem állnak össze egyetlen nagy nyelvváltozáttá azok a nyelvváltozatok, amiket ismernek, hanem különböző beszédparterekkel, különböző helyszínekben, különböző célokra használnak őket. Vagyis: az egyes beszélők fejében különböző kombinációkban találhatók meg mindazoknak a nyelvváltozatoknak az egyén interpretációja szerinti változatai, amelyek a beszélőközösség egészében léteznek. Ezeket a „saját” nyelvváltozatokat, amelyeket az egyén azonosnak tekint azzal a nyelvváltozáttal, amit éppen használni vél, nevezük most *nyelvváltozat-példány*-nak. A nyelvváltozat-példányok sem homogének, mert az előző mondat „amit éppen használni vél” kitétele komolyan véendő. A nyelv- és stílusváltozat-példányok nem azonosak azzal, amit mások annak tartanak, lehetnek kisebb és nagyobb különbségek közöttük, hiszen saját nyelvváltozat-példányaink eleinte a mások, később a

adott ökoszisztémában, más szóval a különböző fajok változataiból álló különféle populációk megadott rendszerében együttesen alkotják azt, amit az adott pillanatban és az adott helyszínen egyedi fenotípusnak vagy röviden *egyed*-nek nevezünk.

Azt is lehetne gondolni, hogy akkor csupán ezek a meg nyilvánult egyedi változatok léteznek. A helyzet azonban ennél bonyolultabb. A változat fogalma kettőséget takar: egy szerre alapfogalom és egyben viszonyítást kifejező ítélet. Mint egyedi változat az egyed színvonalát, mint faji változat a „fajhoz képest” értelmezhető. Ez utóbbi egy ösztönös-naiv, történetileg is korábbi kategorikus fogalomra utal. Ennek megfelelően beszélhetünk például a macska szíamiváltozatáról, ami azt a téves képzetet keltheti, mintha lenne külön (vagy „eredeti”) macska is, és ennek lennének további változatai (holott világos, hogy a „macska” nem más, mint a különféle változatok közös neve). E kettőség megkerülhetetlen, mivel a fajnevek – mint a köznevek általában – kategorikus használatra csábítanak, miközben alapjuk, a természetes fajok nemkategorikus természetűek.

A változatoknak továbbá belső struktúrájuk van. Az egyes edekben és a fajokban

mások és a magunk nyelvhasználatából elvonatkoztatott szabályosságok alapján épülnek ki. S mivel nyelvi életrajzaink különböznek, nemcsak valószínű, hanem szükségszerű is, hogy az agyunkban kiépülő szabályosságok mások legyenek, s így egymástól eltérő nyelvváltozat-példányokat hozzanak létre, mint más emberek szabályosságai – és, mivel nyelvi életrajzunk folytonosan változik, mint saját korábbi szabályosságaink.

Másrészt a fejünkben kiépülő nyelvváltozat-példányokat semmiféle fal nem választja el egymástól, s így folyton interferálnak is egymással. Nemcsak nyelvváltozat-példányok és nyelvváltozat-példányok, s tülsváltozat-példányok és stülsváltozat-példányok, hanem természetesen nyelvek és nyelvek, s mindezek egymás között is (tehát pl. stülsváltozat-példány és nyelv stb.).

A nyelvi tapasztalat folytonos változása, valamint a nyelvváltozat-példányok közötti folytonos interferencia következménye a nyelv változatosságának harmadik aspektusa, a *belső változatosság* (vagy *inherens variabilitás*). Az előzőekben leírhatók már nyilván világos, hogy ez tekinthető a nyelvi változatosság végső forrásának – a nyelv szerkezeti szintjén legalábbis, mert az alatt a lévő szinten az agy hálózatos neurális működése táplálja, s ennek köszönhető, hogy a nyelvi változatosság előfordulása kiapadhatatlan. Amit pedig, visszatérve most már tudatunk szintjére, a beszélők mindebből észlelnek, más szavakkal a nyelvi változatosság megtestesítője az, hogy ugyanazt a nyelvi funkciót többféleképpen is betölthetjük: nevezhetjük *eper*-nek is meg *szeder*-nek is az *eperfát*, a *bogár* jelentheti nekünk csak azt, hogy 'bogár', de ezzel együtt jelentheti azt is, hogy 'légy'; mondhatjuk úgy, hogy *kell lennie*, de úgy is, hogy *kell legyen*, hogy *fel és/vagy föl*, ejthetjük a *tanít* második magánhangzóját hosszan vagy röviden, vagy hol így, hol úgy, és így

megmutatózó változatosság és változatosság belső struktúrái az egyes tulajdonságokat kiváltó elemek vagy faktorok, amelyek a hasonló vonások közös okai. A bukógalamb bukóencezési hajlama, a kukk fészekparazita ösztöne különféle fokozatokban nyilvánulhat meg, s nem vész el egészen még akkor sem, ha madarunkat tartósan más fajtaval keresztezzük. A tulajdonságokért felelős faktorok az egyeden belül nem keverednek, nem állnak össze egyetlen nagy tulajdonsághalmazzá, hanem különböző helyzetekben különböző célokra nyilvánulhatnak meg: az egyed viselkedése során egyféleképpen, a szaporodáskor más képpen, és így tovább. Vagyis: az egyes változatokban különböző kombinációkban találhatók meg mindazon változatoknak megfelelő faktorok, amelyek a populáció egészében léteznek. Az egymással kapcsolatban álló változatok jellegei (gyakran) felismerhetők összetevőnként, ezek (gyakran) szabadon, külön kombinálódnak és ennek megfelelően öröklődnek (utóbbi miatt az öröklési faktor, *gemmula*, ma: a *gén* nevet viselik).

Az egyed tehát nem osztatlan egység, ezért a fajok végső alapja nem az egyed vagy egyedi változat, hanem a változatokban megvalósuló tulajdonsághalmazok belső struktúrái faktorainak együttese (mai szóval a *genotípus*, mint a szóban forgó faktorok megtestesítője). Az egyed ennek megfelelően felbontható az összetevők rendszerére, amelyek az adott, fizikailag értelmezett élőlény csoporton belül az adott kontextusban az adott változatot létrehozzák (mai szóval itt a *genotípus változóiról*, a génekről van szó, valamint az ok kontextusfüggő kifejeződéséről, a génexpresszióról, áttételesen pedig a géneknek a csoporton belül átviteléről, a géntranszferről). Ugyanaz a faktor jellemzően eltérő súllyal lehet jelen a különböző csoportokon vagy „démeken”, de akár az egyes változatokon belül is, s ez a közö-

tovább. Ezeket a különböző megoldási lehetőségeket *változat*-nak ne vezük, az azonos grammatikai funkciót betöltő változatok együttesét pedig *változó*-nak.

Ezek után persze ki kell egészítenünk azt a néhány bekezdéssel korábban tett megállapítást, hogy a nyelv nem létezik olyan formában, amely ennek elszórtuk képzelné, körülírható egységként, hanem csak nyelvváltozatok összességéeként: a nyelvváltozatok sem egységként léteznek, csak nyelvváltozat-példányok összességéeként, de ez utóbbiak sem homogén, kategorális határokkal rendelkező és semmiképpen nem statikus egységek. Ez még nem jelenti azt, hogy nyelvváltozatok vagy akár nyelvek *egyáltalán* nincsenek: az egymáshoz bizonyos releváns jegyeket tekintve hasonlítón nyelvváltozat-példányokat a beszélők azonos nyelvváltozat-ként értelmezik, s – ehhez hasonlóan – az egymáshoz bizonyos releváns jegyeket tekintve hasonlítón nyelvváltozatokat a beszélők azonos nyelv megnyilvánulásainak fogják föl. A sok nyelvváltozat-példány egy újabb szinten (inherensen) heterogén és dinamikus rendszert alkot, a nyelvváltozatot, amelynek szabályosságai a nyelvváltozat-példányok összeadódó szabályosságaiából emelkednek ki. Ezek természetesen visszahatnak a beszélők egyéni nyelvváltozat-példányaira, hiszen éppen ezek az okok a „szabályok”, amelyekhez a beszélők saját nyelvváltozat-példányaikat igazítják, értelemszerűen apróbb eltérésekkel annyi féleképpen, ahányan és ahányszor értelmezik a nyelvváltozatok szabályosságait. (Magától értődik, hogy természetes módon mindez öntudatlanul zajlik.) A nyelvváltozat-példányok és a nyelvváltozat szabályosságai tehát állandó kölcsönhatásban állnak egymással. (Ugyanez elmondható a nyelvváltozatok és a nyelv viszonylatában is.)

Hogy mikor mi számít releváns jegynek, abban természetesen a belső (nyelvi formákból álló) nyelvi rendszeren (jobb hí-

mény azonosításra és különféle (történeti, genealogikus, identitásjelző) osztályozásokra alkalmas.

Ezek után persze ki kell egészítenünk azt a néhány bekezdéssel korábban tett megállapítást, hogy a faj nem létezik olyan formában, amely ennek elszórtuk képzelné, körülírható egységként, csak faji változatok összességéeként: a faji változatok sem egységként léteznek, csak a faji változat-példányok összességéeként, de ez utóbbiak sem homogén, kategorális határokkal rendelkező és semmiképpen nem statikus egységek. Ez mégsem jelenti azt, hogy faji változatok vagy akár fajok *egyáltalán* nincsenek. Vannak. Az egymáshoz bizonyos releváns jegyeikben hasonló változatokat a k utatók, de az élőlények maguk is, ennek minden következményét tekintve azonos változatnak „értelmezik”. Mind a belső (természeti), mind a külső (tudományos) megkülönböztetés alapja egy releváns jegyek megléte vagy hiánya.

A fajok kijelölését segíti a gyakori formák kiemelkedése és a ritka formák ki-pusztulása is. A különféle változatokból álló populációk másik jellegzetes vonása ugyanis az egymástól jellegekben és igényekben (például életmódjukban) igen távoli formák viszonylag nagy egyedszáma, miközben a köztes változatok kihalnak vagy ritkák. Ez népszéktani értelemben véve jól jelöli a fajokat és a könnyen megkülönböztethető változatokat, különösen ha az egymás közötti tér mékenység viszonyait is figyelembe vesszük, és számos nemzedéket együtt vizsgálunk (a nagyon különböző és eltérő igény faji formák ugyanis rendszerint egymástól térben is távol élnek, ezért egymással nem szaporodnak).

Hogy mikor mi számít releváns jegynek, az elvben igen nehéz kérdés, itt természetesen az örökítőrendszer saját belső össze-

ján *nyelvi mátrix*-nak fogjuk nevezni) belüli összefüggések játszanak szerepet, részben társas (kulturális) tényezők. Minél nagyobb az eltér és két nyelvi forma között, annál nagyobbak látszik az esély arra, hogy releváns megkülönböztető jeggyé válhat, de egyáltalán nem biztos, hogy azzá is válik. Másrészt nagyon elenyészőnek tűnő különbségek bírhatnak nagy jelentőséggel, és egyes közösségek számára saját tagjaikat azonosító értékkel. Aztán az is relatív, hogy kinek mi a nagy, mi az elenyésző különbség: ugyanaz az eltérés minősülhet így is, úgy is, attól függően, hogy a két szembeállított csoport nyelvi identitásában milyen fontos szerepet kapott.

Hozzá kell tennünk mindehhez még azt is, hogy a „releváns jegy” fölismerése nem szükségképpen zajlik a tudatos szférában; vannak fölismert (tudatosult) megkülönböztető nyelvhasználati jegyek (ha ezekhez kulturálisan öröklődő megjegyzések, illetve nyílt értékítéletek kapcsolódnak, akkor *sztereotípiá*-nak hívjuk őket); vannak, amelyekről vagy tudnak a közösség tagjai, vagy nem, mindenestrem (a beszédrefigyelés mértékének megfelelően) megkülönböztetik őket (ezek a *markerek*); és vannak, amelyekről nincs explicit tudásuk (ezek az *indikátorok*).

függései játszanak szerepet, részben külső, „társas”, azaz ökológiai tényezők. Minél nagyobb az eltér és két faji forma között, annál nagyobbak látszik az esély arra, hogy az illető eltérés releváns megkülönböztető jeggyé válhat, de egyáltalán nem biztos, hogy azzá is válik. Másrészt nagyon elenyészőnek tűnő különbségek bírhatnak nagy jelentőséggel, és egyes élőlényközösségek számára saját tagjaikat azonosító értékkel. Elvben a relevancia szempontjából mellékes lehet a látható eltérés mértéke, legyen szó akár alaktani, akár molekuláris vagy máshogyan meghatározott jegyekről. Ami számít, az az ökológiailag meghatározott fenotípus, tehát az adott egyeddel együtt élő más fajok és más változatok számára megnyilvánuló jelleg. A Darwini alapvetés taxonómia igen részletesen foglalkozik az osztályozás látszólagos paradoxonaival: ökológiai beágyazottságával és mintafüggő voltával (két távoli nemzetség például akár egyetlen fajjá is alakulhat, ha közös láncszemek sorozatát találjuk meg). A hierarchián való lefelé mozgás a hasonlóság változó fokát, vagyis a releváns jegyek számában tapasztalt egyezés ingadozó mértékét fejezi ki; ez visszahat arra, hogy az adott osztályozás mellett mi számít releváns jegynek.

Hozzá kell tennünk mindehhez még azt is, hogy az ökológiailag, a társasok keresztül értelmezett „releváns jegy” fölismerése nem szükségképpen zajlik a tudatos szférában; ennek csak egyik lehetséges formája a magasabbrendű állatok fajtárs-, illetve saját-változatfelismerési képessége. Másik szélsőség lehet a növények egymás közötti termékenységét meghatározó tényezők együttese. A kölcsönös termékenység a növényeknél ugyan csak az azonos fajú egyedeknél a legnagyobb, ez is megkülönböztető jegyeken (kémiai anyagokon, alaktani tulajdonságokon és egyebeken) keresztül érvényesül. A kutatók által fölismert vagy felté-

Az ember ek a számokr a releváns je - gyek alapján sorolnak másokat az önma - gukéval azonos vagy attól eltérő csoport - ba. Minél t öbb jegyben egy ezik a n yelv - használatuk más ember ekével, annál ki - sebb, szorosabb kötődés csoporthoz tar - tozónak ér zik maguk at; ez a r ugalmas „besorolás” lehetővé teszi, hogy mozogja - nak az egy es identitás-szintek k özött. A n yelvváltozatra tehát azt mondhatjuk , hogy oly an n yelvváltozat-példán yok együttese, amelyeket beszélők egy ado tt szinten azonosnak tekintenek egymással, és megk ülönböztenek más, a r eleváns szinten e ttől a n yelvváltozattól eltér ő yelvváltozatoktól.

Csábító lenne azt gondolni, hogy a r u - galmasan tágíthat ó n yelvváltozat „fölső határa” az , amit a k öznapi ér telemben *nyelv*-nek mondunk – de nem így v an. A zömükben egy n yelv magy ar beszélők - nek nem kézenfekvő, de a világ n yelvei - nek túlnyomó többsége olyan közel áll ronkon n yelveihez, hogy kölcsönös ér thető - ség v an közöttük. Így aztán például egy norvég és egy svéd minden további nélkül egyszer en „s kandinávvá” lesz , ha egy - mással beszélgetnek. Ebből visz ont az is világossá válik, hogy a kölcsönös ér thető - ség, illetve nem-ér thetőség nem jó kritéri - um annak eldöntés ében, hogy mi n yelv, s mi nem az, jóllehet köznapi fogalmi rend - szerünkben kiindulv a ez logik usnak lát - szana. Nyelv az, amit beszélői annak t art - tanak – s ebben az ese tben egyértelm en és világosan látszik az , ami egyébként az összes többi yelvváltozatra is igaz: hogy ezek identitást fejeznek ki, s hogy mit te - kintenek r eleváns azonosító jegy eknek a beszélők, az nem a nyelvből, illetve nyelv -

telezett megk ülönböztető f aji jegy ek a *markerek*.

Minél több jegyben egyezik egy válto - zat más v áltozatokkal, annál kisebb, sz o - rosabb k ötődés csoport hoz t artozónak tekinthető; ez a r ugalmas „besorolás” le - lehetővé teszi, hogy mozogjunk az egy es identitás-szintek k özött. Egy f ajt mind - ezek alapján végül is úgy határ ozhathatunk meg, mint olyan egyedi változatok együt - tesét, amit a t agjai (és/v agy hely ettük a fajt leír ó t axonómusok) az ado tt szinten releváns jegy ek alapján azonosnak te - kintenek egymással és megk ülönböztenek más, a releváns jegyekben ettől eltérő változatoktól. A dar wini f elfogás szerint ezek k özött folytonos az átmene t; ha az egyidej séget tekintve esetleg nem is, le - származásilag (történetileg) mindig. Más szóval, ha a ma élő f ajok között nem is mindig találunk finom lépésekben módo - sult összek ötő láncszemek et, ily enek a múltban minden esetben léteztek.

Csábító lenne azt gondolni, hogy a r u - galmasan tágítható változat „fölső határa” az, amit a k öznapi ér telemben *faj*-nak mondunk – de nem így v an. A kutyához és a macskához sz okott laik usnak nem ké - zenfekvő, de a világ f ajainak túln yomó többsége oly an k özel áll r okon f ajaihoz, hogy kölcsönös termékenység áll fenn kö - zöttük. Így aztán például egy or oszlán és egy tigris minden további nélkül egyszer - en „macskává” válik, ha egymással pár o - sodnak. Ebből visz ont az is világossá v á - lik, hogy a kölcsönös termékenység, illet - ve nem-ter mékenység nem j ó kritérium annak eldöntés ében, hogy mi faj, s mi nem az, jóllehet köznapi fogalmi rendszerünk - ből kiindulva ez logikusnak látszana (s no - ha a biológia egyes hagyományai minden - nel dacolva kiterjedten használják). Faj az, amit t agjai „annak t artanak”, v agyis ami *felismerhetően* fajként m ködik – s ebben az esetben egyértelm en és világosan lát - szik az, ami egyébként az összes változat - ra is igaz : hogy a v áltozatok és a f ajok

változatból magából, hanem a csoport kultúrájából, hagyományából következnek. Ha a közösség úgy dönt, hogy nem a szerb, nem a horvát, s különösképpen nem a szerbhorvát nyelv egyik dialektusát beszéli, hanem a bosnyák nyelvet, akkor van bosnyák nyelv.

Nézzük most meg összefoglalva, milyennek tapasztalja a nyelvészet a nyelvet – vagy mondjuk inkább így, a nyelvváltozatokat.

Nem-kategorikusnak tapasztalja: a nyelvészet nyelv(változat)-fogalma viszonylagos, nem-esszenciális meghatározás. A nyelvváltozatoknak (beleértve a nyelvet is) nincsenek „objektív” határai. Egy nyelv- vagy stílusváltozat nagyon ritkán határozható meg azzal, hogy egy-egy nyelvi forma jellemző-e rá vagy sem; inkább azzal jellemezhető, hogy egy adott nyelvi forma milyen valószínűséggel bukkan föl benne. Ez rendszerkívül rugalmassá teszi a nyelvváltozatokat, és biztosítja a változás lehetőségét.

Azt is tapasztalja, hogy a „kölcsönös”-nek látszó tényezők (azok, amelyek a rendezett, a belső és a stílusváltozatosságot okozzák) valójában nyelven belüliek, s hogy ezek folytonos változása folytonosan változóvá teszi a nyelvet is.

Az, hogy a nyelvhasználat nem-kategorikus szabályosságokon alapul, és az, hogy a beszélők nem az összes jegy, csak bizonyos kiemelt jegyek alapján azonosítanak nyelvváltozatokat, azzal jár, hogy a nyelv akkor is folyamatosan változik, ha az előbb említett tényezőkben nincs változás, mert állandó kölcsönhatás van a csoport egyedei és a csoport között. Ha vala-

identitást fejeznek ki, s hogy mi bizonyul releváns azonosító jegyeknek az egyes változatokra nézve, az nem a fajból, illetve a változatból magából, hanem a csoportok összetételéből és az általuk meghatározott kontextusból következik. Van olyan helyzet, amelyben az ezüstsírály és a feketehátú sírály egy fajta alkot, és van olyan helyzet, ahol kettőt.

Nézzük most meg összefoglalva, milyennek tapasztalja az evolúcióelmélet a fajokat – vagy mondjuk inkább így, a faji változatokat.

Nem-kategorikusnak tapasztalja: az evolúcióelmélet fajfogalma populációs jellegű, viszonylagos fajfogalom, amely nem-esszenciális meghatározást használ, ennek nincsenek „objektív” határai. Egy adott osztályozási egy séget kifejező, az adott szinten több példánnyal rendelkező változat elvben nem azzal jellemezhető, hogy milyen tulajdonságok vannak benne, hanem azzal, hogy milyen arányban, illetve milyen valószínűséggel van meg benne egy adott tulajdonság. Ez a változatosság nagyon rugalmassá teszi a fajokat, és egyben a kiválasztással működő evolúció mozgató erejét jelenti (a Fischertétel, vagy más néven variáció–szelekció tétel szerint nagyobb változatosság nagyobb evolúciós sebességet tesz lehetővé, kisebb kisebbet, zérus pedig nullát).

Azt is tapasztalja, hogy a „kölcsönös”-nek látszó tényezők (azok, amelyek a változatosság különféle fajtaikat okozzák) valójában a fajokon belüliek, s hogy ezek folytonos változása folytonosan változóvá teszi a fajta.

A fajok akkor is folyamatosan változnak, ha ezt nem kísérik a releváns jegyek vagy egyéb kiválasztott markerek megváltozása. Az, hogy az adott fajta változása nem-kategorikus szabályosságokon alapul, és az, hogy a változatok nem az összes jegy, hanem csak bizonyos kiemelt jegyek alapján azonosíthatók, azzal jár, hogy a faj akkor is folyamatosan változik,

ki pl. gy akrabban használ egy formát, mint a többiek, vagy olyan helyzetben is használja, amikor a többiek általában nem, akkor ennek kétféle következménye lehet: ha releváns a forma az identitásjelzésben, azt észreveszik, esetleg büntetik is; ha nem releváns, akkor nem teszik szóvá – ez megerősíti, hogy az adott forma használható olyan gyakorisággal vagy abban a helyzetben, mint ahogyan a szóban forgó beszélő használta; tovább használja, mások is átveszik, s ez máris megerősíti a használat „szabályosságát” a csoport szintjén is.

A nyelv változása

A nyelvi formák maguk is rendszer (ha tetszik alrendszer, ez az, amit itt *nyelvi mátrix*-nak hívunk) alkotnak. Bár melyik eleme változik is ennek a rendszernek, az összes többi is változik, hiszen az elemeket a többi elemmel fennálló viszonyok határozzák meg. Legfeljebb lesznek olyan elemek, amelyek stabilnak látszanak, de ez a stabilitás relatív és törékeny: a viszonyok megváltozása összeroppanthatja. Az addig stabilnak látszó elem könnyen változóvá válhat szabály-újraértelmezések következtében: hogyha például a beszélő A-t és B-t két különböző formának értelmezi, de beszédparterene funkcionálisan azonosnak értelmezi, s éppen ezért ugyanazon nyelvi forma két változatának tekinti, akkor a hallgató nyelvátvétel-példányában máris új változó alakult ki. Az első fázisban a változóhoz tartozó változatok megjelenésének szabályait többnyire a nyelvi kontextus adja (pl. csak olyan „ambivalens” nyelvi környezetben jelenik meg az új változat, amelyben előző beszélőnk is használná, természetesen nem változatként, hanem másik nyelvi formaként). Lassacskán azonban, újabb, sorozatos szabály-újraértelmezések következtében, a nyelvi kör-

ha az előbb említett tényezőkben nincs változás, mert állandó kölcsönhatás van a csoport egyedei és a csoport között.

A fajok változása

A fajok tulajdonságai maguk is rendszer alkotnak. Bármelyik eleme változik is ennek a rendszernek, az összes többi is változik, hiszen az elemeket a többi elemmel fennálló viszonyok határozzák meg. Legfeljebb lesznek olyan elemek, amelyek stabilnak látszanak, de ez a stabilitás relatív és törékeny: a viszonyok megváltozása összeroppanthatja. A változás egy ségei azonban nem a fajok. Evolúciós értelemben a faj fikció. A pillanatnyi változatosságnak, és nem az időbeli változásnak az „egysége”. A változás szempontjából csupán egyedek léteznek és a hozzájuk tartozó belső faktorok mint valóságos fizikai entitások, illetve az egyedek együtt élő csoportja, mint a valóságos kölcsönhatások színtere. Emiatt állandó cseréviszony van a populációs értelemben vett csoport („dém”, s tb.) egyedei és a csoport mint magasabb egység között.

Egy addig stabilnak látszó tulajdonság könnyen változóvá válhat: ez számos módon történhet. A legnépszerűbb mechanizmus a természetes kiválasztás jól ismert szerepére épít. De hogyha például egy változat két különböző formára hasad, ám a fajtársak (vagy az adott ökoszisztéma más élőlényei) ezeket funkcionálisan azonos-

nyezettől kezd egyre inkább függetlenedni az új változat, s fölbukkanhat különböző nyelvi kontextusokban is. Ezzel párhuzamosan mások nyelvhasználatában is lejátszódnak ugyanezek a változások, az új változat tehát nemcsak a nyelvi kontextust illetően, hanem a csoporthoz tartozók között is elterjed; előfordulhat, hogy a csoportra jellemző jegy lesz belőle. Később esetleg más csoportok is átveszik, s attól függően, hogy a kiinduló csoport tekintélye milyen, az új változat eltérő társas jelentéseket kaphat. Ha a kiinduló csoport tekintélye nagy, akkor más csoportokban mintává válik; a követő csoportokban ilyenkor először a formális változatokban jelenik meg. Ha a kiinduló csoport nem rendelkezik különösebben nagy tekintéllyel, akkor a tekintélyesebb csoportokban így ekeznék keverülni az új változatot; ha mégsem sikerül, akkor is inkább a kisebb beszédrefigyeléssel beszállt informális változatokban jelenik meg. Elképzelhető, hogy az új változathoz nyíltértékítéletek is kapcsolódnak. Mindeközben folyamatosan rendeződik át az egész nyelvi mátrix, és mozog a társas viszonyok, s magától értődően ezek percepciójának alrendszer is.

A nyelvi változás tehát soha nem a klasszikus értelemben vett, elszigeteltnek gondolt, zárt nyelvi rendszer változása. A nyelvi mátrix mindössze egyetlen kompo-

nak értelmezik, s éppen ezért ugyanazon forma kétféleképpen tekintik, akkor többlépcsős *funkcióváltási* folyamatvetheti kezdetét. Eleinte az új forma a kontextus mellékterméke lesz. Lassacskán azonban az eredeti környezettől kezd egyre inkább függetlenedni az új változat, s fölbukkanhat különböző kontextusokban is, amelyekben megtörténhet az eredeti formától való megkülönböztetés. Ennek többféle következménye lehet: a kis egyedi különbségek a csoportban a nemzedékek során feloldódhatnak és elveszhetnek; a kis egyedi különbségek megerősödhetnek és a csoporton belül részben elkülönülő változatot hozhatnak létre (*jellegszétválás*); a kis egyedi különbségek véletlenszerűen befolyásolhatják a csoportváltozatösszetételét (*sodródás*, elsősorban kis populációknál). E folyamatok ráadásul különböző módokon nyilvánulhatnak meg. Például: térben heterogén (más szóval különféle területekre kiterjedt) populáció nem lehet a változatok tekintetében homogén. Ennek mellékterméke, hogy nagy populációban, a térben korlátolt keveredés miatt, mindig találhatóak lesznek nagyon eltérő változatok (rasszok). Az izoláció mindig alapvetően befolyásolja a szétválasztott csoportok evolúcióját, mivel teljesen megszünteti a kölcsönhatásokat. Izolált kis populációban gyors a változás; az izoláció megszűnése esetén pedig jellegszétválás a valószínű, nem egybeolvadás. E tényezők kombinációja egy már Darwin által is hangsúlyozott bonolyult mechanizmus, amely strukturált biogeográfiai viszonyokon, heterogén térbeli dinamikán és különféle időskálákon végbementő folyamatok összjátékán alapul. Mindeközben folyamatosan rendeződik át az egész változattrendszer és mozog az ökológiai viszonyok rendszere is.

Az evolúciós változás tehát soha nem egy klasszikus értelemben vett, elszigeteltnek gondolt, zárt rendszer változása. Az izolált fajok feltételezése tévedés. A válto-

nense a tágabb értelemben vett nyelvi viselkedési rendszernek; a mozgását más komponensek – a közösség társas viszonyainak rendszere, a nyelvhasználat pszichológiai (értelmezéssel és viszonyulással kapcsolatos) összetevőinek rendszere – a bennük változó viszonyok befolyásolják. A változások *lehetőségét* mindig korábbi változások teremtik meg, a lehetséges irányokat ezek jelölik ki, azt azonban, hogy egy-egy változás elkezd-e terjedni, s ha igen, milyen módon és milyen körben, jórészt a társas viszonyok alakulása dönti el. Azért csak „jórészt”, s nem egészen, mert szerepet kapnak a pszichológiai (például attitűdinális) tényezők is, s a nyelvi mátrix összefüggései is: ha a nyelvben több támogató változás is zajlik egyszerre, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy újra meg újra fölbukkan az új változat, és amikor éppen kedveznek a társas körülmények, akkor van esélye a terjedésnek. Minél több tényező támogat egy változást a nyelvi mátrixon, a társas komponensen, illetve a pszichológiai komponensen belülről, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a új változat terjedjen (azaz különböző tényezők eredője dönti el, hogy egy-egy változás milyen intenzitással, milyen körben, mennyi ideig terjed).

zatok térben is átfedően helyezkednek el és tulajdonságaikban is folytonosak. Ezért nagy léptékben nézve – vagyis hosszú távon, nagy területen – nincsenek teljesen izolált fajok vagy populációk. Ennek éppen az ellenkezője igaz: folyamatos és intenzív változások cseréje, pontosabban ezek faktorainak cseréje, a géncsere – a köztes területeken ez a változás egyes szaporodás miatt következik be, de horizontálisan is végbemelegít vírusok stb. révén. A változások *lehetőségét* mindig korábbi változások teremtik meg, a lehetséges irányokat ezek jelölik ki, azt azonban, hogy egy-egy változás elkezd-e terjedni, s ha igen, milyen módon és milyen körben, jórészt a fajok és változatok egymás közti viszonyainak alakulása dönti el. Azért csak „jórészt”, s nem egészen, mert ha a változatokat létrehozó belső öröklődő rendszer mozgásában több támogató változás is zajlik egyszerre, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy újra meg újra fölbukkan az új változat, és amikor éppen kedveznek a körülmények, akkor van esélye az elterjedésnek. Minél több tényező támogat egy változást az öröklődési rendszeren és a társas (ökológiai) komponensen belülről, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az új változat elterjedjen (azaz különböző tényezők eredője dönti el, hogy egy-egy változás milyen intenzitással, milyen körben, mennyi ideig terjed).

Minden faj (illetve kisebb vagy nagyobb rendszertani egység) számos más fajjal áll történeti kapcsolatban. A fajok eredete nem egyetlen történet. Nem igaz, hogy egy fajnak egy eredete volna: az izoláció hiányában legfeljebb a különböző források arányairól lehet beszélni. Egy fajnak annyi története van, ahány egyede, és annyi őse, ahány elődje az egyedeknek. Ezek vagy ugyanabba a fajba tartoznak, vagy nem – egy darabig rendszerint igen, aztán rendszerint nem. A törzsfajra tehát megtévesztő, de mégsem szükségképpen helytelen: csak egy nagyítás megválasztását jelenti.

Összefoglalva: az összetartozó változatok helyi kölcsönhatása az, ami a fajok evolúcióját meghatározza. Ez mindig számos fajt közösen érint, alapegysége a közösen szaporodó egy ség (csoport, dém, populáció).

Van-e funkciója a nyelv változatosságának és változásának?

A nyelv változatosságának és változásának imént leírt összefüggéseiből látszik, hogy ez nem két, hanem egyetlen kérdés: a nyelvben nincs változatosság változás nélkül, nincs változás változatosság nélkül; és mindenképpen van változás, ha van változatosság, illetve mindenképpen van változatosság, ha van változás. Változás és változatosság ugyanannak a folyamatnak két aspektusa, valójában jobb is lenne egyetlen terminussal jelölni, de ilyen terminus előre nem született. Van-e tehát funkciója?

Úgy tartunk, van. A nyelv változatossága-változása, azaz a nyelvi viselkedési rendszer örökmozgása biztosítja a nyelvi mátrix rugalmasságát. Ez a rugalmasság elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a nyelvet *érdemes* legyen használni, azaz hogy képes legyen *fogalmilag* alkalmazkodni használói szándékaihoz. Nyilvánvaló, hogy enélkül az új jelenségek, tárgyak, fogalmak ne vehetnek új szavakat nem tudnánk bevezetni, de a régiek sem kaphatnának új jelentéseket. Gondolataink megfogalmazása szintén nem lenne lehetséges, legfeljebb előre betáplált szavakból és nyelvtani szabályokból generálnánk tartalmilag lényegében üres megnyilatkozásokat, gép módjára. (Ezeket *mondat*-nak lehetne nevezni, *gondolat*-nak azonban nem.)

Van-e funkciója a fajok változatosságának és változásának?

A fajok változatosságának és változásának imént leírt összefüggéseiből látszik, hogy ez nem két, hanem egyetlen kérdés: az élővilágban nincs változatosság változás nélkül, nincs változás változatosság nélkül; és mindenképpen van változás, ha van változatosság, illetve mindenképpen van változatosság, ha van változás. Változás és változatosság ugyanannak a folyamatnak két aspektusa, valójában jobb is lenne egyetlen terminussal jelölni, de ilyen terminus előre nem született. Van-e tehát funkciója?

Tudjuk, hogy van. A fajok változatossága-változása, azaz a társas élettelmezett élőrendszer örökmozgása biztosítja a szociális élettelmezett, belső élőrendszer, az organizmus rugalmasságát. Ez a rugalmasság elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az egyed *képes* legyen működni, azaz hogy képes legyen *szervezetileg* alkalmazkodni környezetéhez. Nyilvánvaló, hogy enélkül nem tudna felmutatni új tulajdonságokat az új ellenségekkel, éghajlattal, táplálékkal való szembenézéshez, de a régiek sem kaphatnának új funkciókat. Ez a rugalmasság kell ahhoz is, hogy – sok más evolúciós történés folytatásaként – olyan csoportok képződhessenek, amelyek nem egyszerre egyedek aggregátumai, hanem tagjaikból felépülő összehangolt egységek, amelyeket a biológiai kommunikáció egy új formája, a nyelv kohéziója fog össze. De ez már egy másik történet kezdete.

Van egy másik, legalább ennyire fontos funkciója is a nyelv változásának–változatosságának. Ez biztosítja azt is, hogy beszéd közben külön tartalmi utalások nélkül, magával a nyelvhasználattal folyamatosan jelezzük identitásunkat (vagy identitásainkat), valamint a beszédpartner és a közöttünk fennálló viszonyt, illetve ennek változásait. A nyelv tehát az emberi társas viselkedés jelzéseiének rendszere – de nem pusztán, és nem is elsősorban azáltal, hogy gondolati tartalmakat vagyunk általa képesek közölni egymással, hanem nyelvi választásaink identitás- és szerepjelző funkciója által. Ha nincs változatosság, nem lehetséges választani sem; ha nincs változás, nincs változatosság sem. A változás egyébként azért is előnyös egy-egy közösségnek, mert megnehezíti a csoporton kívülről érkező „csalók” és „kalandorok” beépülését. (Ez magyarázza azt a közhelyként ismeretes vélekedést, hogy szókincsét tekintve miért a szó szerinti értelemben vett tolvajnyelv, s a csoportidentitást hangsúlyozó szleng változik a leggyorsabban.)

A nyelv változatosságának–változásának – két főnt említett funkciójából levezethetően – elsődleges szerepe van az emberi közösségek csoportkohéziójának megteremtésében. A nyelvi viselkedésnek azok a sajátosságai, melyek a rendezett változatossággal kapcsolatosak, elkülönítik a közösséget más közösségektől; azok a sajátosságai pedig, amelyek a stílusváltozatossággal kapcsolatosak, összetartják a csoportot a viszonyok állandó jelölésével. A nyelv ilyen módon valóban „szerv”-ként fogható föl – csak hogy nem az egyedek szintjén (ha jobban meggondoljuk, az egyedek szintjén a kialakulásnak sem lett volna semmi értelme), hanem egy szerv vezetői szinttel följebb, a *csoport* szintjén. E „szerv” funkciója az identitások (hovatartozás) és viszonyok (hierarchia) jelzése, az azonosítás és elkülönítés lehetővé tétele, valamint szándékok, gondolatok és a kultúra közvetítése; s ilyen módon a kultúrával rendelkező csoport mint csoport – másként fogalmazva a csoportlény – fenntartásáért és reprodukciójáért felelős.

Arra a kérdésre, hogy a nyelv azért változatos–változó-e, mert ez volt előnyösebb, vagy azért, mert nem tud másmilyen lenni, ezt a tulajdonságot viszont kihasználja – azaz hogy a változatosság–változás adaptáció vagy exaptáció eredménye – más alkalmal térünk vissza.

Munkánk megírásához szemléleti azonosságra volt szükség, hogy egyáltalán meg tudjuk érteni, s kezelni tudjuk egymás fogalmait. A szemléleti azonosság megteremtette azt a közös keretet, amelyben mozogva összevethetővé vált a nyelv, illetve a fajok változatossága–változása. Mindebből azonban még nem következik, hogy azt mondjuk, hogy mind a nyelv, mind a fajok létmódja azonos dinamikus modellel, az evolúcióval írható le. Nem is ezért mondjuk ezt, hanem mert azt tapasztaljuk, hogy mind a nyelv, mind a fajok létmódja ezzel a dinamikus modellel írható le. Ebből pedig önmagában még az nem következik, hogy a nyelv változása szerves kapcsolatban lenne a biológiai evolúcióval. Hogy erre választ kapjunk, meg kell vizsgálni, hogy a nyelv változatossága–változása, valamint a biológiai evolúció mechanizmusai közötti hasonlóság milyen terjedelmű, s milyen minőségű: hogy mely alapegységek és mely mechanizmusok milyen alapegységeknek és mechanizmusoknak feleltethetők meg, vagy megfeleltethetők-e egyáltalán; s hogy van-e belső, szerves kapcsolat a hasonlóságok között, vagy véletlen egybeesés alakította ki a párhuzamosságot.

Mindaz, amiről ebben az írásban beszéltünk, nem igazolja ezt a belső viszonyt, éppen ezért csak erős sejtésként fogalmazzuk meg, hogy a nyelvi evolúció a biológiaiától

nem független, ellenkezőleg: az, hogy a nyelv ilyen, s hogy létmódja az evolúciós típusú változás, az ember biológiai beágyazottságából fakad (beleértve természetesen azt is, hogy az ember „társas lény”, azaz hogy az egyedek csoportlényekké szerveződnek, legalábbis hajlamuk szerint azzá szerveződnének).

További, most nem érintett kérdéseink közé tartozik, hogy egy ilyennek megismert – csoportok közötti identitást, illetve csoporton belüli viszonyokat alapvető funkcióként kifejező – nyelvnek mi lehetett a szerepe az ember evolúciójában. Ez az értelmezés, azaz, hogy a nyelv szerepét nem az egyed, hanem a csoportlény szintjén keresi, sokkal inkább fölhívja a figyelmet a nyelv csoportstabilitást, illetve -izolációt, s ezekkel a csoportkohéziót biztosító szerepére, mint az elsődlegesen „gondolatközlő”-nek vélt nyelv tana. Felül kellene vizsgálni azt a tételet, hogy a nyelv elsődleges funkciója a gondolatközlés volt – a nyelv elsődleges funkciója éppígy (sőt szerintünk sokkal nagyobb valószínűséggel) lehetett a társas viszonyok jelzése. Ez a nézet egyébként szervesebben illeszti az embert az evolúció folyamatába azzal, hogy kapcsolatot teremt az emberi nyelvi viselkedés és a primáták társas viszonyokat kifejező viselkedése között, mint ha azt tételezzük föl, hogy a nyelv elsődleges – és sok nyelvész számára kizárólagos – funkciója a gondolatok közlése.